

Utószó

Kulin Ferenc lektort a szerkesztők arra kérték fel, hogy a kötet kapcsán fogalmazzon meg olyan elvi jelentőségű szempontokat, amelyek az olvasókat a kötet elolvasása után továbbgondolkodásra ösztönözhetik. Mivel a lektor a hazai Eötvös-kutatás egyik doyenje, így véleményét – hozzájárulásával – a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhetővé tesszük.

Lektori vélemény és hozzászólás a kötetben felvetettekhez

Előrebocsátom, hogy az *Eötvös 150. Szabadság, művelődés, polgárság* című tanulmánykötet szerkesztőinek koncepcióját és a tanulmányok szakmai színvonalát mind a történettudományok, mind pedig a politológia nézőpontjából kiemelkedően értékesnek tartom.

Kritikai észrevételeim ezért nem a kötet tematikáját és szerkezetét érintik, csupán az Eötvös-filológia, valamint a reformkort és a dualizmus korát elemző történettudomány eddigi eredményeire támaszkodó további kutatások egyik lehetséges irányát jelzik.

Javaslom a szakirodalmi hivatkozások listájának kiegészítését, természetesen nem az egyes fejezeteket lezáró Felhasznált irodalom keretei között. Célszerűbb lenne, ha a kötet végén kapna helyet olyan forrásmunkákra történő utalás, amelyek segíthetik a magyar 19. század öröksége korunk tapasztalatai felőli értékelésének – termékeny vitákat feltételező – újabb és újabb kísérleteit. Az alábbi szerzőket és műveket javaslom kiegészítésül az Ajánlott irodalom címszó alatt (lásd a 182. oldalon).

Az alábbiakban előbb néhány olyan fogalmat emelek ki a kötet „politikai szótárából”, amelyek 19. századi és mai jelentéstartalmainak „naprakész” értelmezését az öntörvényű hatalmi erőviszonyok és az értékelvű politikai gondolkodás megszüntethetetlen konfliktusai indokolják (I.), majd a reformkor egyik kiemelkedő politikusi életművére emlékeztetve a történetírás egy általános érvényű módszertani kérdését vetem fel (II.).

Az Eötvös-kutatás néhány uralkodó eszméje és egy alábecsült szerzőtárs

I. Fogalmak

1. Föderáció

A folytonosan módosuló tartalmú fogalmak elemzésére elsőként a *föderáció* szó jelentéstörténete kínálkozik. Nemcsak azért, mert már a 19. században politikai viták ütközőpontjába került, hanem mert Eötvös maga is sokat vívott azzal a problémával, hogy egy föderatív államalakulatban megőrizhető-e a nyelvi-nemzeti identitás. Aggodalmát legfőképpen az indokolta, hogy „minden nemzeti törekvés célját” az uralkodás vágyában látta, s miután tisztában volt azzal, hogy „a kizárólag nyelvi meghatározottságú nemzetiség kizárja a többes identitást [...]”, úgy vélte, hogy „a többnemzetiségű államok elvileg felbomlásra vannak ítélve” (lásd Csorba László: *Eötvös és a döblingi Széchenyi*, 56.). Annak ellenére, hogy „az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* című, 1850-ben közreadott röpiratát, a nemzetiségi kérdés első átfogó, komplex elemzését, továbbá az osztrák birodalom újjászervezésére vonatkozó fontos javaslatát [...] a föderatív gondolat [...] egyik első, reprezentáns képviselőjének tekintették” (55–56.), a probléma lényegét érintő viták hevesége napjainkban sem mérséklődött. Lássuk e viták – sokáig csupán teoretikus diskurzusnak tűnő – előzményeit!

Schlett István tanulmányából idézek: „Eötvös a Deákkal folytatott vitáját feladta, noha lelke mélyén továbbra is úgy gondolta, hogy a *birodalom föderalizálása* kedvezőbb megoldás lenne, mint a »jogfolytonosság« fikciójára alapozott dualizmus” (17.). Ha a „föderalizálás” „eötvösi” jelentését akár a *Wikipédia*, akár az *Idegen szavak szótára* segítségével próbálnánk megfejteni, nem tudhatnánk meg, hogy a neves politikus mire gondolhatott. Az előbbi szerint „föderációs berendezkedésű országra példa a 21. században az USA, Oroszország vagy Svájc”, az utóbbi az államoknak olyan szövetségét nevezi föderatívnak, amelyben „a szövetkezett államok új, közös államot alkotnak”. Nem jutnánk eredményre akkor sem, ha Eötvös idézett mondatát egy elvont teóriákban gondolkodó „doktriner” írástudó, nem pedig egy felelős politikus kijelentésének tekintenénk. Egy ízben Schlett István is használta Eötvös jellemzésére a „doktriner” jelzőt (18.), mégsem kell vitába bocsátkoznom vele, mert – tanulmánya zárófejezetében – ő írta le ezt a mondatot: „[Eötvös] [á]llamtudománya nem teoretikus, és még kevésbé ideolo-

gikus, hanem az Arisztotelész–Machiavelli–Hobbes–Montesquieu-hagyományt követve gyakorlati volt” (28.).

Nem érezném ennyire fontosnak az Eötvös szellemi karakterére utaló jelzőket, ha azok csupán stílárius minőségükben különböznének egymástól, ám ezúttal a magyar nemzetpolitikai koncepciók közötti különbségek valóban gyakorlati jelentőségéről van szó.

S hogy mennyire – máig aktuálisan – gyakorlati, arra is a fenti idézetek szerzője mutat rá, amikor hangsúlyozza, hogy „a nemzetállami szuverenitás kérdésében álláspontja különbözött a Deák köré gyülekező mérsékelt liberálisok elképzelésétől. Röviden fogalmazva: lehetségesnek, sőt kívánatosnak tartotta – nem a birodalmi, hanem – egy közép-európai föderáció létrehozását.” Azaz olyan államszövetségben gondolkodott, „amely erejénél fogva egyrészt védelmet adott volna e térségben lévő »kisállamoknak« Európa nagyhatalmaival, de különösen az orosz fenyegetéssel szemben, másfelől biztosíthatta volna a »történelmi nemzetek« széles körű autonómiáját, továbbá a nemzetiségek kulturális érdekeinek érvényesülését, gyöngítve ezzel a szeparatista törekvéseket” (21.).

A föderáció fogalmának eötvösi értelmezését akkor sem minősíthetnének pusztán teoretikus kísérletnek, ha az író-politikus nem fogalmazta volna meg azt a meggyőződését is, amely szerint „Ausztria német tartományai [...] aránylag rövid idő múlva a német egységhez fognak csatlakozni” (21.). Ő – számos elődje és utódja gondolkodásmódjától eltérően – nem a Nyugat vagy a Kelet közötti választás kényszerét, hanem a közép-európai geopolitikai adottságok kiaknázásának lehetőségét mérlegelte.

A kiegyezést követően akkor is gyakorlati érdekű szempontok szerint gondolkodott, ha szembe kellett fordulnia korábbi nézeteivel. Jó példája ennek az a változás, amely Anglia történelmi szerepét megítélő kijelentéseiben követhető nyomon. Miután *A XIX. század uralkodó eszméinek* mindegyikét Európa békés fejlődését súlyosan veszélyeztető ideológiákként ítélte meg, s azt tapasztalta, hogy az egymást kizáró ideák (szabadság, egyenlőség, testvériség) között „[n]incs középút, nincs decorum [...], sem egyensúly, sem harmónia”, belátta, hogy „a központosítás talán az egyetlen, ahol elképzelhető középút” (37.). Az is érthető, hogy – a korabeli Európa térképén – e tekintetben gyakorlatilag egyedül Angliát látta követhető példának. Azt az Angliát, amelynek „belviszonyait” az újkori történelem legkorszerűbb hatalmi szerkezete és jogrendje jellemezte, amelyről azonban – a *Szegénység Írlandban* című tanulmányának tanúsága szerint – jól tudta, hogy az állam határain kívül „viselt dolgait” a civilizáció exportjának legkegyetlenebb módszerei jellemezték.

Egyszóval ugyanaz az Eötvös, aki korábban már felismerte a nyugati civilizációban rejlő „romboló” erőt, most – az *Uralkodó eszmék* írójaként – ugyanabban az Angliában látja a politikai stabilitás mintaállamát, amelyet egyszer már elítélt birodalomépítő módszereinek embertelensége, kegyetlensége miatt. Nem arról van szó, hogy az egyik esetben (a 17. századi Angliáról értekezve) doktrínereként, teoretikusként nyilatkozik meg, míg (a kiegyezés után) pusztán gyakorlati szempontokat mérlegel, hanem arról, hogy az elvi-eszmei értékek és a pragmatikus érdekek képviselőjét egyaránt erkölcsi követelménynek tekinti, s hogy mindkét esetben politikai gondolkodóként ítéli meg a közéleti cselekvés általa kiaknázható lehetőségét. E személyes, alkati adottságnak a megléte vagy hiánya dönti el, hogy egy föderáció keretei között ki lehet alkalmas a nemzetpolitika képviselőjére, s ki nem.

2. Homogenizáció

A „homogenizálás” – Gerő András által értelmezett – fogalma is azok közé tartozik, amelyek többszempontú megközelítést érdemelnek. Bizonyára további kutatások és tudományos viták tárgya lesz az a szemlélet, amelynek jegyében szerzőnk a magyarországi zsidóság részben önkéntes, részben kényszerített asszimilációjának történetét vázolja. Elhatárolja magát azoktól a kísérletektől, amelyek a közelmúltunkban is igyekeztek e kérdést pártpolitikai célok eszközéül használni, és arra törekszik, hogy a magyarországi zsidóság történetét tanulmányozva a kisebbségek és a mindenkori többség viszonyának általánosítható törvényszerűségeit vizsgálja. Ehhez szolgál kiindulópontul Gerő András egyik fő tézise. Ezt írja: „Értelmezésem során abból indulok ki, hogy a liberális részről a zsidó emancipációnak két, egymással összefüggő érdekmozzanata volt. Az egyik a magyarság, a magyar etnikum erősítése; másik az egyre inkább szekularizálódó keresztény kultúrával való minél zökkenőmentesebb együttélés, asszimiláció” (122.). Ezzel egyetértek. A szerző azzal a kijelentésével készítet vitára, amikor úgy ítéli, hogy a liberális magyar politika „a magyarsághoz idomítani kívánt csoportokat kulturálisán is homogenizálni akarta”. Ha így lett volna, Kazinczy nem fordult volna az uralkodóhoz azzal a kéréssel, hogy őt nevezzék ki vármegyéje tanfelügyelőjévé, s ebben a tisztségében nem alapított volna több mint egytucatnyi nemzetiségi iskolát. Hozzá hasonlóan Tessedik Sámuel sem ragaszkodott volna ahhoz, hogy diákjait a saját anyanyelvükön oktassa! Elmondhatjuk, hogy a 19. századig a magyar „kulturális politika” nem az „etnocentrikus

germán állameszme” jegyében működött, amely a „civil” életben is megkövetelte a népcsoportok közötti nyelvi egységet, hanem annak a sztyeppei hagyománynak a szellemében, amely csupán a hatalom iránti lojalitást várta el a meghódoltaktól, akik megtarthatták saját nyelvüket és faji különállásukat is.¹

Nem az a gondom Gerő András fentebb idézett kijelentésével, hogy nincs benne igazság, hanem az, hogy amit mond, az nem a teljes igazság. Kétségtelen, hogy a magyarországi zsidóság egyenjogúsítása (emancipációja) folytonosan politikai akadályokba ütközött, de azok is liberálisok voltak, akik lebontották ezeket az akadályokat. Másfelől pedig „a magyarsághoz idomítani kívánt csoportok” kultúrájának kezelése sem írható le a „homogenizáció” fogalmával.

Nemcsak azért, mert – miként szó volt már róla – a nyelvi-etnikai idomulás követelményének nem voltak hazai előzményei, hanem mert – és ez a fontosabb – a 18–19. század fordulójának nyelvújítási mozgalmát nem politikai célok motiválták. Amikor pedig megindult a küzdelem a magyar nyelv hivatalos államnyelvként történő elismertetéséért, azt nem a nyelvi nacionalizmus, hanem részben a II. József németesítő kísérletével szembeni ellenállás, részben az orosz cár által finanszírozott – kiérlelt nyelvpolitikai programjával is terjeszkedő – pánszláv mozgalom fenyegetése indokolta.²

Gerő András „homogenizáció”-elmélete nem számol azzal a fajta nemzet-tudattal, amely azokra volt jellemző, akik a hazai viszonyoknál lényegesen színesebb, gazdagabb külhoni kulturális környezetet is megismerhettek, mégis megmaradtak magyarnak (például Liszt Ferenc, Széchenyi), de nem számol a kulturális asszimiláció és a hungarustudat erősödésével sem.

3. „Vallási közöny”

Albert Camus világhírű regényének megjelenése (*Közöny*, 1942) óta tudjuk: kevés olyan pszichikai jelenség van, amelynek megértése és „kezelése” oly mélységű „interdiszciplináris” elemzést kíván, mint a *közöny*. A személyiség-pszichológia, az etika, az irodalom- és művészetelmélet, a neveléstan éppúgy

¹ Lásd Szmodis Jenő: Az Aranybulla mint a Szent Korona-eszme egy fontos manifesztációja. In Merkler-Szántó Judit (szerk.): *Magyarságunk Decretuma: 800 éves az Aranybulla*. Budapest, Magyarország Barátai Alapítvány, 2022. 191–202.

² Lásd Báró Wesselényi Miklós – tapasztalati tényekben és statisztikai adatokban gazdag – *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* (1843) című könyvét!

nem térhet ki hatása elől, miként a politikatudományok, a történetfilozófia vagy éppen a teológia. Jól érezték ezt azok a 19. századi politikai gondolkodóink is, akik e fogalom jelentéstartományának csak egyik szegmensére: a vallási közöny tüneteire – különös tekintettel annak egyháztörténetre és a politikai filozófiára tartozó problémáira – figyeltek.

Eötvös Józsefet idézem: „Korunknak egyik legaggasztóbb jelensége a *vallási közöny*ben található fel, mely, fájdalom! mindinkább hazánkban is elterjed, – egész kiterjedésében osztom e meggyőződést; és én, ki összes civilisatiónk alapját a keresztény vallás által terjesztett eszmékben találom, nem aggódok semmi iránt annyira, mint midőn ezen eszméket egyrésztől szenvedélyesen megtámadva, – a másiktól oly gyengén védelmezve látom” (Tóth Kálmán tanulmányából, 106.).

Az író-politikus aggodalmának okait szinte valamennyi kortárs hazai és európai politikus kutatta, ám diagnózisaikban nem könnyű megtalálni a közös nevezőt. Simor János hercegprímás például számos tételét bírálta Eötvös „a vallás szabad gyakorlatáról és a vallásfelekezetek egyenjogúságáról” (1869-ben) készített törvényjavaslatának (lásd Tóth Kálmán tanulmánya, 101–102.), míg a francia eszmetárs, Montalembert – Eötvös véleményével egybehangzóan (lásd Hörcher Ferenc tanulmányát, 91–92.) – úgy látta, hogy „az egyház az abszolút királysággal szövetkezve veszítette el hatalmát a lelkek felett, és nevelte ki a hitetlenség és a szabadgondolkodás szellemét, végül pedig a nagy francia forradalmat” (Gájer László tanulmányából, 133.).

Érdeemes arra is figyelnünk, hogyan értelmezték a vallási közöny megállíthatatlannak tűnő terjedését a reformkor előtti és a dualizmus évtizedei utáni korszakban. Előbb Kis János evangélikus püspök 1815-ben, Sopronban kiadott könyvére, majd Szekfü egyik – 1920-ban készült – tanulmányára utalok. Kis János könyvének már a címe is „beszédess”. Íme: *A vallástalanságról, s a vallásbeli buzgóság meghidegedésének okairól különösen protestánsok között*. A püspök diagnózisának három eleme van: az egyik egyháztörténeti, a másik kettő valláslélektani érvekre épül. Az elsőnek a lényegét a könyv Harmadik Szakaszának bevezetője ekképpen foglalja össze: „A Reformációt úgy lehet nézni, mint azon idő-szakaszt, melytől fogva a most uralkodó vallásbeli hidegség kezdődött, és elmúlhatatlanul kezdődnie kellett. Helytelen dolog volna az előbbeni buzgóság megváltozásáért zugolódni; az magában szükséges, és az Isteni gondviselés vezérlése alatt az Egésznek javára tzelző történet; tsak a módja sérelmes, gyászos, és ha azok, akik erővel és hatalommal fel vagynak ruházva, jobbra nem intézik, szerentsétlen jövővel fenyegető. A vallásbeli buzgóság

épülete meg nem maradhat elébbeni formájában, de összeomlani nem kellene hagynunk [...].”³

A diagnózis második eleme – a kálvinista felekezeti identitásukat meg nem tagadó, ám a vallási és az esztétikai élmények egymást erősítő hatása mellett érvelő Kazinczy és Kölcsény protestantizmuskritikájával összhangban⁴ a protestánsok ikonofób hajlamait bírálja. A püspök így fogalmaz: „A Helvétziaiak tehát a gonoszt gyökerestől ki akarván irtani, az Isteni tiszteletből mindet számkivetésben küldöttek, ami az érzékenységekhez és a képzelődéshez volt intézve.”⁵ Márpedig – így folytatja később – „a vallás nem tsupán az okosságnak, hanem egyszersmind az érzésnek, s a képzelődésnek is tárgya”.⁶

A harmadik elem is azt a célt szolgálja, hogy az egyház állítsa vissza a hit érzéki, érzelmi és intellektuális élményének egységét, jelesen: óvja meg a vallást Kant, illetőleg a kantianizmus befolyásától. Úgy ítéli, hogy „Kant követői vagy inkább majmai a sok hijába való szörszál hasogatások által napról napra jobban elsoványították a vallást, különösen a keresztyén vallást, úgy hogy az utóbb csak abstractiókból álló tsontá és börré lett, a szívnek tsak nem semmi foglalatosságot nem adott [...]”.⁷

Míg Eötvös és (katolikus) kortársai tehát az állam és az egyház közötti konfliktusokban, a protestáns püspök – egy fél évszázaddal korábban – az egyházon belüli szakadás és az újkori filozófiai irányzatok „népszerűségének” következményeiben fedezi fel a „vallási közönynek”, illetőleg „a vallásbeli buzgóság meghidegedésének” okát.

Velük ellentétben Szekfű Gyula immár nem az intézményekben keresi, hanem egy évszázados kultúrtörténeti folyamat szociológiai fejleményével, a keresztyén értékeket valló szellemi elit izolálódásával magyarázza a vallási és egyúttal politikai közöny eluralkodását.⁸ Hatos Pál tanulmányából (*Szekfű Gyula Eötvös József-olvasatai*, 158.) idézem a történész-író szavait: „A nemzeti-ség és keresztyén európai erkölcs [...] mindenkor elég erős arra, hogy hitet adjon

³ Kis János: *A vallástalanságról, s a vallásbéli buzgóság meghidegedésének okairól különösen protestánsok között*. Sopron, Sziesz maradéki, 1815. 50.

⁴ Lásd Kölcsény *Töredékek a vallásról* című tanulmányáról írott elemzésemet: Kulin Ferenc: *Küldetésstudat és szerepkeresés*. Budapest, Argumentum, 2012. 56–82.

⁵ Kis (1815): i. m. 66.

⁶ Kis (1815): i. m. 68.

⁷ Kis (1815): i. m. 100.

⁸ Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., 1920.

nekik az erkölcs, a szellem, a gondolat erejében. Ez a hit tartja vissza a politika romantikusait, hogy az uralkodó liberalizmushoz csatlakozva tömegemberré váljanak, s a tömegeknek hízelegve tömegakcióktól tegyék függővé az emberi haladást. A romantikus elfordul e méltatlan ön- és tömegesalástól, és példát véve a maga egyéni kiválóságából, megköveteli, hogy mindenki saját életében, saját körében valósítsa meg a nemzeti és keresztény ideálokat.”

Biztosak lehetünk abban, hogy egy évszázaddal az után, hogy Szekfű papírra vetette diagnózisát, mi magunk és az utánunk következő nemzedékek is szembesülni fogunk, fognak általában a közöny és konkrétan: a vallási közöny terjedésével. Mindazonáltal egyetérthetünk Hörcher Ferencsel, aki azért tartja „mindenképpen problematikusnak” Eötvös álláspontját, mert az „feltételez egy olyan, az egész népre kiterjedő vallásosságot, amelyet már a 19. században sem lehetett biztosra venni” (Hörcher Ferenc: *„Önnel egyazon politikai valláshoz tartozom”*, 93.). A szerző úgy ítéli meg, hogy miután „a szekularizáció nyilván megtette már eddigre a hatását a sokaságra [...], általános tételek nem feltétlenül fogalmazhatók meg »a nép« vallásosságáról” (93.).

II. Báró Wesselényi Miklós alakja

Bárá Wesselényi Miklós az a kiemelkedő reformkori politikus, akivel kapcsolatban egy módszertani problémát vetek fel. A fentebb olvasható kommentárjaim az Eötvös-életművet főként politika-elméleti szempontból elemző tanulmánykötetre reflektáltak, ezért talán nem magától értetődő a hiányérzetem amiatt, hogy egyikben sem találkoztam az erdélyi mágnás nevével. A legkézenfekvőbb érv a „hiány” indoklásául az lehetne, hogy a két politikus között nem volt említést érdemlő személyes kapcsolat, s hogy munkásságuk, életművük nagyobb része időben is elkülönült egymástól. Ezek a tények önmagukban azonban nem lehetnének perdöntők, hiszen Eötvös a mintaképének tekintett agg Kazinczyval s a nála csaknem negyedszázaddal idősebb Kölcsyvel is szoros kapcsolatot ápolt. Ám ezúttal nem az a kérdés foglalkoztat, hogy milyen véletleneken múlhatott, hogy egymásra találjanak, hanem az, hogy a véletlennek tulajdonítható-e az is, hogy alakja és életműve a történetírásban és a kulturális közemlékezetben is elhalványult. Monográfusát, Trócsányi Zsoltot idézem: „Az ország művelt közvéleményének hány százaléka (vagy ezreléke, vagy még nem kisebb hányada) tud arról, hogy az árvízi hajós, a nagy romantikus tettek hőse politikai elméleti író is, méghozzá a legkülönb néhányak egyike a reformkor nagy publicista gárdájá-

ban? A »Szózat«-ról talán még hallott ez a közvélemény. De a »Balítéletekről«-t tökéletesen elfelejtették. Vagy (ami még rosszabb) teljesen ferde fogalmakkal bírnak róla (Szekfű *Magyar történetének* információi következtében).⁹ Talán nem érezném „tette készítetőknek” ezeket a sorokat, ha – négy évtized elmúltával – nem olvastam volna újra a báró *Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében* című alapművének 1992-es kiadását, s nem lenne eleven tapasztalatom, hogy ez a könyv ma – a 21. század harmadik évtizedében – sokkal többet mond saját koráról és kontinensünk mai politikai állapotának „mélyszerkezetéről”, mint amennyit évtizedekkel korábban megérthettem belőle.

Az újrafelfedezés élményét az is magyarázhatná, hogy diákkoromban én is még az 1840–1850-es évek politikai publicisztikája hatására rögzült „hivatalos Széchenyi-kultusz Wesselényi-képével” ismerkedhettem csak meg, „miszerint Wesselényi és iskolája kereste a konfliktust Béccsel, hiszen megfontolatlan és koncepciótlan hazardírozó volt”.¹⁰ De nem hivatkozhatok erre, hiszen egyetemista diákjaimnak már a fentebb idézett kiváló Trócsányi-monográfia szemléletét közvetíthettem. Az újraolvasás élményét ezért nem egy hamis Wesselényi-kép korrekciója okozta, hanem a történelmünk idősíkjai közötti, sokáig rejtett összefüggés feltárulása. Meggyőződésem, hogy minden olyan értekezés – szóljon az egyetlen író, művész, politikus egyetlen művéről vagy munkássága egészéről és koráról – élesebb megvilágításban mutathatná be „hősét”, ha korának „szellemi körképén” belül nemcsak eszmetársainak és vitapartnereinek arcélét villantaná fel, hanem azokat a nagy formátumú kortársaiét is, akik politikai okokból sokáig nem kaphattak helyet múltunk nagyjainak arcképcsarnokában. Úgy vélem, ez az a módszertani szempont, amely – a Wesselényi-kérdéstől függetlenül is – minden olyan kiadói vállalkozás esetében megfontolandó, amely akár egy korszakon belüli, akár korszakok közötti rejtett összefüggések felmutatását tekinti céljának.

Kulin Ferenc
szakmai lektor

⁹ Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 122.

¹⁰ Lásd Dénes Iván Zoltánnak az 1992-es „Szózat...”-kiadáshoz írt előszavát! Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992 [1843]. 5–10.